

HULING BAKUNAWA

Allan N. Derain

Hindi batid ng mga katutubo kung anong uri ng isda iyon yamang hindi pa sila nakakikita nang gayon sa kanilang mga baybayin. Kung kaya itinuring na lamang nila ito bilang isang dambuhala na itinalaga ng Diyos sa malawak na Karagatan ng Silangan dahil sa angkin nitong laki.

— **Fray Ignacio Francisco Alcina**

Historia de las islas e indios de Bisayas 1668

NANG SUNDAN NI DATU RABAT ANG TUTOK NG HINTUTURÒ NG kaniyang panauhin, nagtapos ito sa may bumubulwak na bahagi ng dagat kung saan mapapansin ang mabagal na galaw ng higanteng isda. Ang bakunawa kung tawagin ng mga mangingisda sa gawing ito ng dagat. Ang bunga ng kanilang tatlong araw at tatlong gabing pag-aabang at pagmamatyag kasama ang Tsinong mangangalakal.

Nakatayo si Datu Rabat sa unahan ng kaniyang sinasakyang adyong habang nakamasid sa Tsinong sakay naman ng sariling sampan. Nag-aalala ang datu sa mga piratang maaaring sumalisi sa kaniya. Kaya kailangan niyang bantayan ang mangangalakal na Tsino habang naririto ito sa kaniyang sakop. Kaya siya nagtayo ng bantayog na magbabantay sa kaniyang pantalan. Kaya rin siya umupa ng mga mersenaryong tatambang sa mga pirata. Sa kakayahan niyang magbigay proteksiyon sa mga panauhing mangangalakal nakasalalay

ang mabuting pakikitungo sa kaniya ng mga tagasentro. Hindi siya dapat mabigo kahit minsan lalo't buhat sa Emperador na Anak ng Langit ang kaniyang pinangangalagaang panauhin. Pero dahil parang mga dikya ang mga tulisang dagat na ito na hindi na yata mauubos hangga't may tubig ang dagat, pinirata na rin niya ang karamihan sa mga pirata para sa ibang sakop na lamang gawin ang kanilang pandarambong.

Tanghaling tapat at patuloy na umiikot ang araw sa palibot ng mundo. At palibhasa bata pa noon ang mundo, iilang manlalayag pa lang ang nakatitiyak na bilog ito at hindi lapad gaya ng pag-aakala ng mga karaniwang tao sa lupa. Sa kaniyang pag-ikot, pinili ng araw na hintuan sandali upang pagmasdan at maliitin ang dambuhalang isda sa gagawin nitong pag-abot sa langit. Ang araw at ang bakunawa, matagal na silang may alitan. Hindi naman nagustuhan ni Datu Rabat ang pagkakatayong iyon ng araw malapit sa sinasakyan ng Tsino. Kanina lang, sumisilip-silip pa sa mga hanggahan at sulok ng malapad na layag ng sampan ang mga sinag nitong tila bungkos-bungkos na mga palaso. Ngunit napansin ng Datu ang biglang pagdidilim ng sinasakyan niyang adyong. Natabunan kasi ito bigla ng anino galing sa layag ng sampan.

Pinabilisan niya sa kaniyang mga bataan ang paggagaod sa bangka. Kailangan nilang makasabay sa sampan. Kailangan niyang pakiramdamang mabuti ang bawat mumunting galaw ng kaniyang panauhin. Bisaya ang kaniyang sinasalita. Mahusay din siya sa Kiniray-a, Hiligaynon, Sulog, at Subanon at handa siyang managalog kahit papaano para sila magkaintindihan. Ngunit maliban sa ilang mga salita gaya ng 'tapat', 'utang', 'mabuti', 'mahal', at 'mura' ay wala rin namang gaanong alam na salitang Tagalog itong dayuhan. Paano kayang masasarhan ang agwat nila sa wika? Kailangan nila ng isang aliping may dalawang dila na magsisilbing tagapamagitan. Ngunit hindi pa mahanap ang aliping ito at hindi rin niya alam kung saang daungan o kung saang bilihan ng mga alipin makahanap. At kung sakaling palarin siyang makahanap, hindang-hindi naman niya iaasa sa aliping ito ang mabuting pakikitungo sa panauhin. Siya mismo. Siya ang mag-aaral at magtataglay ng dila ng banyaga. Ganito ang mahigpit na kapit sa isang matalik na relasyon. Dila sa dila dapat. Aaralin din niya ang mga sulat nitong parang mga kulisap sa kaniyang paningin. Ngunit matagal pa bago niya madakip at maipasok isa-isa sa kaniyang kukote ang mga kulisap na iyon. Sa ngayon, pakikiramdam lang ang tanging paraan. Sa ganito nga niya nabasa ang matinding pananabik ng dayuhan kasabay ng pagtuturo

nito. Wala halos itong ikinaiba sa isang taong nakatanghod sa harap ng isang mainit na palayok habang tinitii ang sariling gutom. Nais ba ng kaniyang panauhing gawing pananghalian ang bakunawa? Paano kung namamali siya ng akala? Ngunit marami na siyang narinig tungkol sa kaniyang panauhin buhat sa kaniyang mga tagapayo. Narinig niyang palahanap ng mga karneng di-pangkaraniwan ang mga tagasentro. Bayag ng bakang nilaga sa yasmin. Nguso ng elepanteng hiniwa-hiwa nang ubod nipis, inihaw at pagkatapos ay sinarsahan. Atay ng serpiyenteng ibinabad sa alak. Paa ng batang unggoy. Iyong malambot at maliroy-liroy na parte ng paa sa gawing pagitan ng mga daliri at talampakan. Bilang pampalasa, ibababad ito sa pinitipit na luya. Na di lang basta luya dahil ito raw iyong uri na umuuha na tila sanggol habang binubunot sa lupa. Kamatayan ang hatid ng uha sa sinumang makarinig nito. Kaya para mabunot ito nang ligtas, kinakailangang talian ang ibabaw ng luyang ito at ipahila ang mahabang tali sa isang alagang aso na siyang makaririnig sa uha, ngunit bago pa mamatay ang pobreng hayup, malamang-lamang na nabunot na nito ang luya na ngumunguyngoy na lamang kung di man tuluyan nang tumahan sa pag-iyak sa mga sandaling iyon. Pero kung nanghihinayang sa mauutas na buhay ng alagang aso, kung minsan, pinabubungkal at pinabubunot na lang nila ito sa kanilang mga alipin, o kung walang alipin, sa kanilang mga anak na babae. Ano pa nga bang maaari niyang itapat sa mayaman ngunit kakaibang panlasa ng kanilang panauhin kung di ang karne ng bantog na isda?

May tikas at angas ang dambuhalang isda sa kaniyang ginagawang panaka-nakang paglusob sa araw. Napipigilan nga lang ito lagi ng kaniyang bigat. Tila higitang laha ng adobe ang kaniyang katawan anupa't nagmumukha rin itong isang isla sa gitna ng dagat. Lumot, talaba, at naglalakihang mga taklobong nakakapit ang halos tumatakip sa kaniyang ilalim. May malapad na palikpik na halos tila koronang makikita malapit sa kaniyang ulunan at may dalawa pang palikpik malapit sa kaniyang buntot. Bongansiso minsan ang tawag sa kaniya. Tandayag naman siya para sa iba dahil sa haba ng katawan niyang tila ahas. Ngunit sa lapad ng ulo, sa laki ng mga ngipin at sa talim ng kaniyang tingin, berkakan din siya sa unang masid na kalahating dragon at kalahating pating na may laki at lapad na parang isang paraw na pandigma na kayang maglulan ng daan-daang katao. Kaya sa gitna ng ere ibabagsak siya ng sariling timbang pabalik sa kailaliman. Magdadala ito ng ligalig sa mga alon kasabay ng pagsirit ng matataas na pilansik ng tubig at lilikha ng mga lagasaw na gagapang hanggang sa kinaroroonan ng

sampan ng Tsino at ng adyong ng Datu. Sapat ang lakas ng mga lagasaw para yugyugin ang dalawang bangka na parang nagpapakislot lang ng mga dahon sa batya ng tubig.

Napangiwi ang araw sa ipinakitang pagtatangka ng bakunawa. Alamin mo ang dapat mong kalugaran, payo nito sa dambuhala. Hindi pa ganap ang iyong birtud para abutin at lamunin ako at lumikha sa wakas ng isang eklipse. Ngunit muli itong magtatangka. Dahil siya na ang huli sa kanilang lahi, hindi siya dapat sumuko. Hindi siya magpapaalam sa mundo nang hindi man lang napadidilim kahit ang kalahating bahagi nito. Kaya muli itong aahon at sasalimbay lampas sa taas na unang narating. Ang ganitong pagpupumilit na maalpasan ang sariling limitasyon marahil ang lalong nagpapadakila sa kaniya sa mata ni Wu Guangling, iyon ay kung nauunawaan nga ng Tsinong mangangalakal ang ibig sabihin ng mga balisang kilos ng dambuhala. Sapagkat sino ang maaaring umintindi sa bakunawa? Tumayo at humanga mula sa malayo. Iyon lang ang maaaring gawin ng isang gaya niyang tao. Ilang mga daungan at siyudad sa paligid ng mundo tulad ng Baktria, Sumatra, at Mangalore ang kaniya nang narating sa ngalan ng pangangalakal. Marami na rin siyang mga natuklasang bahagi ng daigdig na hindi pa nabibigyan ng pangalan kung kaya't siya na ang nagpapangalan sa mga ito sa ngalan ng kaniyang Emperador. Dahil dito, bukod sa pagiging komersiyante, naging emisaryo na rin siya ng Dakilang Huang-di na Anak ng Langit at Emperador ng lupaing nasa sentro ng buong mundo. Sari-saring uri ng mga nilalang mula sa iba't ibang kabihasan ang kaniya nang nasaksihan at nakadaupang-palad. Nakita na niya ang higitang puting sawa ng Burma at narinig na rin niya itong umawit sa gabi. Nasalat na niya ang sungay ng rinoseronte habang nasa ilalim ito ng pampatulong na ipinainom ng hari ng Mali. Ngunit alin man sa mga ito, walang makadaraig sa kabunyian ng higitang isdang namataan ng mangangalakal na sumusunod sa kaniyang sinasakyang sampan habang tinutugpa noon sa unang pagkakataon ang pantalan ng Himamaylan.

Tila pagtitig sa mata ng daluyong ang kaniyang naging unang engkuwentro sa halimaw. Lubhang mapanganib at lubhang nakapanliliit sa sarili. Tao ka lang na ang buhay sa mundo'y isang patak ng tubig sa dagat ang katumbas, tila sinasabi nito sa kaniya. Ngunit anong yumi ng kilos nito habang sumasalunga sa mga alon! Ipinagtanong niya sa mga tagaroon ang nasaksihang aparisyon. Isang bagani na raw ang nilamon nito nang buhay. Sumisid sa dagat ang nasabing bagani para manghuli ng mga isdang atun

na ihahandog sana sa dilag na nililigawan. Sa pagkakaalam kasi ng binata, ang atun ang pinakamasarap na isda sa dagat ng Himamaylan. Subalit ang hindi alam ng pobreng bagani, hindi atun kung di isang malabangungot na halimaw ang naghihintay sa kaniya roon, at sa pagkakaalam naman ng halimaw na ito, maliban sa araw, ang mga bagani na madalas na ipagbunyi ang giting sa mga epiko ang pinakamasarap na tanghaliang maaaring tikman sa ibabaw ng lupa.

Nagpakawala ng isang malalim na buntonghininga si Guangling nang marinig ang kuwento. Sabay suyod sa kaniyang bigoteng umaabot hanggang dibdib. Marahil, hindi niya naintindihan ang kuwento o naintindihan niya at lalo nitong pinagtibay para sa kaniya ang kadakilaan ng halimaw. Narinig niya noon buhat sa kaniyang mga kasama ang tungkol sa mga mandirigma sa gawing ito na kumakain daw ng laman ng kapuwa nila mandirigma. May paniniwala ang mga barbaro sa gawing ito na kasamang pumapasok sa loob ng sikmura ng lumamon ang birtud ng baganing kaniyang nilamon, at ang birtud na ito'y naidaragdag sa birtud ng lumamon. Ilan na nga kaya silang mga mandirigmang nasa loob ngayon ng sikmura ng bakunawa? Di nga kaya isang buhay na libingan ang bakunawa? Isang libingan ng mga bagani. At naroon sila, magkakasama at pinag-iisa sa loob ng bituka ng dakilang isda. Anong laking karangalan ang mailibing dito. Pero mas malaking karangalan ang mapupunta sa sinumang makalalamon sa libingang ito! Biglang sumibol sa utak ng Tsino ang larawan ng bakunawang lulutang-lutang sa loob ng isang mangkok ng mainit-init na sabaw ng miki. Napalunok siya sa naisip. Ngunit bigla rin siyang sinilaban ng hiya.

Naging isang malaking dahilan ang aparisyon para sa Tsinong mangangalakal na bumalik sa Himamaylan taun-taon. Tuwing uuwi naman siya sa Hunan na kaniyang bayan, isang batang pamangkin na kaniya nang inampon at pinaaalaga sa mga kapatid na soltera ang maghihintay sa kaniya doon pa lamang sa aplaya. Bukod sa mga pasalubong, inuuwian niya ito ng mga kuwento tungkol sa kaniyang mga paglalakbay. Madalas na laman ng mga kuwento ang tungkol sa pambihirang isdang namataan niya sa Silangan. Mahahawa ang bata sa kaniyang pagkahumaling. Itanim nito sa musmos na isip ang mga kuwento ng tiyuhin. Wala pang babaeng nakapaglakbay at nakarating sa mga kahariang nasa Silangan. Ngunit paglaki ni Mei Li, hinding-hindi siya magpapabigkis ng mga paa gaya ng ginagawa sa mga kababaihan sa kanilang bayan. Sa halip, maglalakbay din siya sa dakong iyon kung saan nakarating ang kaniyang tiyuhin at kung saan nito nakita ang bakunawa.

Ikalawang pagpapakawala ng malalim na buntonghininga. Mas malalim pa sa nauna. At ngayon nga'y narito't nakabalik na siyang muli at hindi naman siya binigo ng kaniyang kinatipan. Mamayang gabi sa loob ng kaniyang sampan, kung pagbibigyan siya ng dagat ng isang tahimik na gabi, sa kaniyang pag-iisa'y balak niyang pagmuni-munihan ang pagbubuklod ng lakas at alindog nitong Anak ng Kalikasan. Susulat siya ng isang tula tungkol dito. Gagamitin niya ang tulang "Atas sa Buwaya" ng makatang si Han Yü bilang modelo. Subalit sa kaniyang tula, sa halip na pagbantaan at utusang lumayas sa kaharian ang nilalang, ito'y aakitin pa niyang manirahan sa ilog ng Yangtze upang hindi na malayo sa kaniyang piling kahit kailan.

Isa pa uling malalim na buntonghininga. Hinding-hindi maitatago ang tuwa kahit sa kaniyang mga matang ubod nang singkit. At natutuwa rin si Datu Rabat na nakikitang masaya ang kaniyang panauhin. Labis ang kaniyang tuwa.

Nang muli na namang pumayapa ang alon, nagtatarang sa tuwa ang mga tagagaod ng adyong ng datu. Natanaw nila sa di kalayuan na muling bumubuwelo ang higanteng nilalang na pinanonood ng Tsino. Ang nilalang na muntik nang magpataob sa kanilang sinasakyan. Nabulabog ang dambuhala sa kanilang sigawan. Takot palibhasa sa kahit anong uri ng ingay, agad itong sumisid sa kailaliman upang hindi na magpakita. Dito biglang nagwakas ang maligayang sandali ni Guangling. Buong pagkadismaya niyang nilingon ang adyong kung saan nagmumula ang sigawan. Naroon si Datu Rabat, kumakaway.

NANG SUMUNOD NA ARAW, UMALIS SA HIMAMAYLAN ANG SAMPAN NG mangangalakal upang tumulak pabalik sa sinasabing sentro ng mundo. Habang nasa dagat ang Tsino at abala sa pagsusulat ng tula, walang sinayang na sandali ang datu ng Himamaylan. Nagpasiya agad siyang paghandaan ang muling pagdating ni Guangling. Sa pagbabalik ng panauhin, pauunlakan at bibigyang dangal na niya ang ginawang pagtuturò nito sa gitna ng laot. Iturò mo, kukunin ko. Iturò mo, huhulihin ko. Iturò mo, lulutuin ko. Madalas na rin niyang naitanong sa sarili kung ano nga kaya talaga ang lasa ng karne ng bakunawa. Naaalala pa niya ang matagal na panahon nang unang makatikim siya ng laman ng isa ring dambuhala mula sa dagat. Datu pa ng Himamaylan noon ang kaniyang ama nang may isang bongansisong kasing laki ng burol ang napasadsad sa kanilang baybayin. Abot hanggang sa kabilang nayon ang lansa nito kaya nagtulong ang mga tao na pagtipak-tipakin ang karne

ng dambuhala para ibilad sa araw at gawing daing. Isang buwan halos nila itong pinagsaluhan bago naubos.

Sa susunod na ikatlong pagbilog ng buwan, ang naiturong isda naman ang ihahanda nila sa pagbabalik ng Sugo ng Anak ng Langit. Sa susunod na ikatlong pagbilog ng buwan, isasagawa nila ang isang salu-salong walang kapantay.

Tumutol si Amandiwing, ang babaylan ng kanilang banwa na siya rin niyang pinakamatanda at pinakamatalinong tagapayo. Hindi dapat galawin ang bakunawa. Lilikha ito ng alingasngas buhat sa ibang mga banwa. Baka ito pa ang pagmulan ng gulo. Pero nangatwiran ang datu. Aniya, kung maipapakita natin na tayo dito’y kayang magpakasakit para sa Emperador, mapupukaw ang loob ng Emperador na magpakasakit din para sa atin. At kung magkagayon, anong hindi natin kayang hingin sa kanila?

“Sa lahat naman kasi ng mga datu, ikaw Rabat ang pinakapalahingi,” malutong na tugon sa kaniya ng babaylan na parang lansakang kinikilala ang sakit na taglay ng kausap. Batid ni Amandiwing na dahil sa maliit na sakop ng datu kung bakit nagkakaganito ang kaniyang anak-anakan. At kung gayon, dahil din ito sa maliit na tingin ng datu sa sarili. Kaya batid din ni Amandiwing na batid ng datu ang kahalagahan ng pagiging maagap. Sa buong kahabaan pa lang ng tabing-dagat ng Himamaylan, labimpito na silang mga nakapuwestong datu. Isang datu ang nakaposisyon sa bawat bungad ng ilog. Tungkulin ng bawat isa ang pamunuan ang kaniyang nasasakupan sa dapat na paggamit sa ilog mula sa pangingisda hanggang sa pagtanim. Bukod sa labimpitong ito, may pito pang datu sa ilaya, mayroon pa sa ilawud, at mayroon din sa mga kabundukan. Tanging ang mga datu sa mga bayan ng Tayasan, Ayungon, Bindoy, Amlan, at Sibulan ang kumikilala sa kapangyarihan ni Rabat, at ito’y hangga’t hawak niya ang pantalan ng Himamaylan na dinaraungan ng mga mangangalakal buhat sa sentro. Naniniwala ang karamihan sa mga datu na sapat na ang mga hayup at pananim na matatagpuan sa sarili nilang mga sakop upang mapanatili ang lakas at yaman ng kanilang mga bayan. Si Datu Rabat lang ang naniniwala na mahalaga rin ang paghawak sa pantalan sapagka’t malaking ganansiya pa ang maaaring makuha mula sa mga tagalabas. Isang beses pa lang na nailibot ang datu sa loob ng sampan ng dayuhang mangangalakal pero simula noon, madalas na siyang hindi mapagkatulog. Madalas nang maging laman ng kaniyang malulungkot ngunit matatamis na alaala ang mga porselanang gusi at banga, mga bakal na lalagyan ng alak; balat ng tigre, oso, leopardo,

balahibo ng paboreal, talukab ng pawikan; mga ginto, mga karayom na may iba't ibang laki at haba; mga lorong may iba't ibang disenyo ang plumache at may kani-kaniyang mga wikang sinasalita gaya ng Arabe, Mandarin at Hindu; mga kuwintas at porselas na abaloryong yari sa bubog, marmol, ihada at ngipin; rolyo-rolyong kayong lino; mga espesyas gaya ng paminta, kanela, basil, bawang, luya, sibuyas, asin, saffron; mga pabango gaya ng kampo, yasmin, insenso, at mira; mga sungay buhat sa elepante, olikorniyo, usa, at demonyo. Subalit sa lahat ng mga kalakal na laman ng sasakyang hugis sapatos, iisa lang ang tunay na bumighani sa kaniya. Kung mahihiling niya sa mangangalakal na sa kaniya na lang at tanging sa kaniya na lang ibenta ang mga bughaw na porselanang gusi at banga sa halip na ikalakal pa ito sa ibang mga datu, at sa ganito'y magsirami rin ang koleksiyon ng ibang mga datu ng mga bahanding tulad niyon na siyang ayaw niyang mangyari.

Ngunit nasa bakunawa ang susi.

“At kailan mo naman ito binabalak na hulihin?” tanong sa kaniya ni Amandiwing.

“Luto na dapat ang isda bago pa dumating ang bisita,” tugon ni Datu Rabat.

Anong sarap kung maibabalik lang sana ang kamusmusan ni Rabat kung kailan maaari niya itong tuktukan sa ulo, nahiling bigla ni Amandiwing. “Paano kung mahuli mo nga ang bakunawa pero pagkatapos mong paghirapang hulihin at kitlan ng buhay, hindi naman pala darating ang iyong inaasahang bisita? Kanino mo ngayon ‘yan ipakakaing lahat?”

“Babalik iyon dito.”

“Pero paano nga kung hindi na makabalik ‘yong tao? Paano kung ayaw nang pabalikin dito ng kaniyang amo? O kung babalik man, paano kung madisgrasya sa laot, simbaku?”

Nangislap ang mga mata ni Datu Rabat bago nakasagot. “Kapag nangyari iyon, Amandiwing, ako mismo ang pupunta sa bayan ni Guangling para dalhin ang ulo ng bakunawa sa Emperador.”

“Pero paano mo huhulihin ang bakunawa?”

Ito ang pinakamahalagang tanong. Bilang paghahanap sa sagot, nagtalaga ang datu ng isang pangkat ng mga tanod para lamang sa dambuhalang isda. Binubuo ito ng pinakamagagaling na mga mangingisda ng Himamaylan. Sila ang aantabay sa mga lugar kung saan nagpapakita ang dambuhala, kung saan ito madalas manginain at magpahinga. Aaralin nila ang kilos nito. Kung ano ang kinakain nito bukod sa tao. Kung may kumakandili pa ba

ritong mga magulang. Kung ito ba'y isang lalaki o isang babae. Kung ito kaya'y may kaparis na kinakaulayaw. At higit sa lahat, kung ito ba'y may taglay na kahinaan. Limang kaban ng bigas na sinamahan ng bulto-bultong ube, kamote, at isang buwig na saging na kung tawagi'y todlong binokot o 'daliri ng binibini' ang pabuya para sa bawat impormasyong maibibigay ng mga tanod.

Ngayon pa lang, nakikita na ni Rabat sa kaniyang isip ang magiging engkuwentro niya sa bakunawa. Pipili siya ng pinakamabuting araw para isagawa ang pagsalakay. Iaayon niya ito sa sasabihin ng mga bituin. Habang hinihintay ang mapalad na araw, ihahanda niya ang kaniyang mga sasakyang pandagat. Uupa siya ng limang pirata para pamunuan ang kaniyang mga paraw na pandigma. Nakikita na niya ang pinuno ng kaniyang mga pirata. May suot itong turban yaring Bengal. May balabal itong marlota na madalas makitang suot ng mga Turko anupa't mapagkakamalan nga niya itong isang Turko sa unang tingin. Ngunit hindi niya iaasa rito ang paghuli sa bakunawa. Siya mismo ang mamumuno sa sarili niyang paraw na may dalawang layag. Nakikita na rin niya ang kaniyang sarili bago pumalaot, magbibilin sa kaniyang asawang laging panatilihing bukas ang pintuan ng kanilang bahay habang nasa gitna sila ng dagat upang maakit pumasok ang malaking isda dito. Sa dalampasigan, lahat ng makakakita sa kanila buhat sa malayo'y mag-aakalang isang malaking digmaan ang kanilang pupuntahan. Tatlong araw at tatlong gabi nilang susuyurin ang karagatan. Sa pang-apat na araw, matatanaw nila mula sa malayo ang hinahanap. Maaabutan nila itong may tinutugis na isang balyenang bulik. Pinipikipik ng bakunawa ang hinahagad na balyena gamit ang kaniyang nguso. Sa lakas ng pagkakabay, tatalis ang balyena. Hahampasin pa ito ng bakunawa gamit ang buntot. Mawawarak ang katawan ng biktima. Mahahati sa dalawa. Ang gawing ulo muna ang sasagpangin ng halimaw at di pa halos ito nangunguya nang husto nang isinunod naman ang sa gawing buntot. Magsisiahon ang mga pating para sana lapitan ang pinanggagalingan ng dugo na kanilang naamoy buhat sa malayo. Ang mga aswang, busaw, sigbin, alok, balbal, kakag, oko, onglo, wawak, ik-ik, at mantiw ng dagat. Tila ito nang lahat ang mga pating na mailuluwa maging ng pinakamadilim na bahagi nito. Ngunit sa kabila ng kanilang dami, nang makita nila ang nanginginaing dambuhala, agad din silang babalik sa kung saang bahagi man ng dagat sila nanggaling. Sandaling matatahimik ang kaniyang bataan sa kanilang nasaksihan. Dahan-dahan nilang ibababa ang mga layag upang hindi maging sagabal. Iihi muna sa

gilid-gilid ang mga kailangang umihi bago bumalik sa kanilang mga kasama upang sama-samang magtawag sa mga anito ng dagat.

“Sa wakas,” sasabihin niya sa kaniyang mga kasama matapos nilang magdasal, “ngayon natin masusubok kung totoo ngang nagliliyab ang titig ng bakunawa.”

Kaya sabay-sabay nilang ihahagis ang kanilang mga sibat sa ulo ng higitang isda. Patatagusin nila ito hanggang sa utak. Ngunit paano nila iyon magagawa sa kapal ng bungo ng halimaw? At kung maibaon man nila sa ulo nito ang kanilang mga sibat, paano kung mas malakas ang hatak ng bakunawa sa kanilang mga paraw? Alam niyang gagapangan siya ng kilabot sa buong katawan kung mahuhulaan niya ang balak ng bakunawang lumundag patungong araw. Isasama sila sa paglundag nito. Sa pag-angat ng katawan ng dambuhala patungo sa inaasam, magsisilbing sagabal na pabigat ang mga nagsisabit na bangka. Hindi makapaniniwala ang mga nasa bangkang totoong nagsisiangat din sila dahil sa kinakapitan. Palibhasa walang anumang gamit na angkla, sama-sama silang magsisitikbo patungo sa likuran sa pag-asang ang pinagsama-samang timbang ng kanilang mga katawan mismo ang magsisilbing pabigat na sasalba sa kanila at sa kanilang mga bangka. Pero hindi pa man din sila naiaangat, naisip na nilang mas malaking pinsala ang naghihintay pagbagsak ng dambuhala pabalik sa dagat kung nakasabit pa rin sila dito. Hindi makaliligtas ang kanilang mga bangka. Madudurog sila. Kaya sisikapin ng kanyang mga bataan na putulin na ang lubid na nagdurugtong sa paraw sa katawan ng bakunawa. Alam niyang walang makikinig sa kaniya kung pipigilan niya ang mga ito dahil mas marami silang mas nais pang makabalik sa pantalan nang buhay. Sisimulan din ng mga nasa ibang mga paraw na gayahin ang kanilang ginagawa. Ilan ang matagumpay na makabibitiw, ilan naman ang hindi papalarin. Kasamang matatangay ang mga ito sa pagtaas at pagbagsak ng dambuhala. Pagtambog sa tubig, tuloy-tuloy sa kailaliman ang mga naisamang bangka. Doon sa ilalim masusubukan ang tibay ng pagkakagawa sa mga ito. Mapuputulan ng mastil ang ilan. Mababalian pa ng katig ang iba. Samantalang ganap na mawawasak ang mga naihampas sa mga koral at batuhan. Mga lubid at kalawit na lang na nakatarak pa rin sa katawan ng dambuhala ang lulutang nang lumutang din ang dambuhala pabalik sa dagat. Sa pagkakaalis ng mga sagabal sa katawan, sisikapin nitong muling lundagin ang araw.

At simula pa lang talaga ito.

Kumalat ang balita tungkol sa binabalak ni datu Rabat. Naligalig ang iba pang mga datu mula Mait hanggang Bohol. Ilan pa sa kanila ang dinalaw daw ng mga misteryosong kataw. Mula sa dagat, nagsisampa raw sa kanilang kuta ang mga Bantay ng Dagat na nagsipag-anyong mga dugong at may dalang babala: sa paanan ni Datu Rabat mangangayupapa ang lahat pagdating ng panahon dahil hihigitan pa nito ang pinagsamang kapangyarihan ng isang libong datu. Mag-ingat kapag nahuli na ni Rabat ang bakunawa. Ito na ang simula ng kaniyang paglakas.

BAGO MULING BUMILOG ANG BUWAN AT BAGO MULING LUMALIM ANG TUBIG SA mga pampang, maliban sa datu ng Sugbo na humaharap sa kaguluhan ng sariling mga sakop, nagpadala ng kani-kanilang mga sugo ang mga datu ng Mait, Hantik, at Bohol sa silong ng datu ng Himamaylan.

“Mag-ingat sa pagsagot sa kanila,” bilin ng matandang tagapayo kay Datu Rabat bago ito humarap sa mga panauhin. “Piliin mong mabuti ang iyong mga sasalitain.” Tila isang bata at hindi isang datu ang kinakausap ni Amandiwing. ‘Ama ng ibong diwing’ ang ibig sabihin ng kaniyang pangalan at siya na halos ang nagpalaki sa datu nang maagang mamatay ang ama nito. Kailangan niyang subaybayan hanggang ngayon ang kaniyang anak-anakan dahil sa mga kakaibang gawi at pagtingin nito sa buhay. Bata pa rin kung tutuusin ang datu kahit ito’y may tatlumpung taong gulang na. Naintindihan naman ng datu ang nais sabihin ng matanda. Bilang paghahanda sa kaniyang pagharap sa mga sugo, isang matinding pagsisiyasat ng sarili ang kaniyang ginawa habang nasa harap ng kaniyang mga banga at gusi, dito sa kaniyang mga bahandi na binigyan niya ng kani-kaniyang mga pangalan ayon sa kanilang halaga at anyo. Itong mga gining na ginagamit sa pangasi. Ang mga abdan at lumbang na tinawag nang gayon dahil sila ang pinakamalalaki. Ang kaniyang mga linoping na may taingang hawakan, tila mga pintados na ginapangan ng mga tato ang buong katawan. Ang kaniyang mga tinampilak na kulay itim, naglalakihan at nagtataasan; may mga anak pa ito na tuytuy naman ang pangalan. Ang kaniyang mga kabo na mumunting mga sisidlan na bughaw at puti ang mga kulay. At ang pinakapaborito niya sa lahat, ang mga hinalasan na may ukit na dragong halas sa magkabilang gilid. Sa loob ng ganitong banga niya pinapangarap na malagak ang sariling labi pagdating ng araw. Ang isa nito’y nagkakahalaga ng isang basing ng mga ginto. Ilang alipin din ang kayang bilhin kapalit ng isa nito. Lahat sila’y hagdang-hagdang nakadambana sa haligi ng kaniyang bahay, at ngayo’y

nagpapaalala sa kaniya kung tungkol saan talaga ang pulong ng mga sugo. Alam niyang nagkukumahog din ang kaniyang mga kapitbahay na makuha ang pabor ng dayuhang mangangalakal. Kani-kaniya lang sila ng paraan. Ilan pa nga sa kanila’y iniaalok kahit ang kanilang mga dalagang binokot para lang masarili ang mga bughaw na porselanang banga at gusi lalong-lalo na iyong hinalasan. Nagkataon lang na siya ang nakahula sa totoong mithi ng dayuhan. Dahil kung dati mga aliping nakuha sa digmaan at pananalakay ang binibilang na karangalan, hindi na ngayon. Nagbabago na ang panahon. Pagod na ang mga tao sa digmaan. Ang bughaw na porselanang hinalasan na nagmula pa sa Anak ng Langit na nakaluklok doon sa Gitnang Kaharian ang bagong birtud. Ang pinakamahalagang bahandi. Ang bagong pamantayan. Dito na nakatutok ang mata ng halos lahat. Sapagkat ang sinumang may pinakamalawak na koleksyon nito’y ipinagpapalagay agad na may malawig na impluwensyang aabot hanggang sa kabilang kabihasanan. Ito ang magsasabi kung sino ang kaibigan ng Anak ng Langit. Ito ang magsasabi kung sino ang may pinakamaraming gintong nagagamit sa pakikipagpalitan. Ito ang magsasabi kung kaninong pantalan ang dapat na puntahan. Ito ang magsasabi kung sino ang totoong may sinasabi. Ngayon nila nakikita ang bisa ng simpleng pagkakaroon ng ganitong uri ng pag-aari. Ano ang pag-aari mo? Ang pag-aari ng hari. Ang pag-aari sa ari ng hari. Hindi ang pagtatanim sa malawak na lupa. Hindi ang pag-uutos sa mga alipin. Hindi rin ang pagkakaroon ng mabunying angkan.

Bilang pagsalubong sa mga sugo, naglabas si Datu Rabat ng buyo, apog, at ikmo. Nagsiupo sa harap ng dulang ang mga sugo at nagsipangnganga habang nagpapahinga buhat sa mahabang paglalakbay. Sinamantala ni Datu Rabat ang pagkakataong ito para mailabas din at maipamalas sa mga panauhin ang isang sisidlan na bagong bili mula sa Tsinong mangangalakal. Isang porselanang lalagyan na hugis arinola dahil sa isa talaga itong arinola ngunit ginagamit nila ngayon bilang luraan habang nagnganganga. Nang magkulay pula na ang kanilang laway at mga ngipin dahil sa katas ng buyo, pinagsaluhan naman nila ang alak na dala ng mga sugo. Naglabas naman ng tapang usa ang asawa ni Datu Rabat upang mayroon silang mapulutan. Tinagayan ni Datu Rabat ang mga panauhin. Ibinuhos sa lupa ang unang tagay. Para daw ito sa demonyo. Napuna lang ng ilang sugo na sa halip na sa iisang baso sila uminom na magkakaharap, mag-isang ginamit ni Datu Rabat ang kaniyang inumang tanso. May pagtangi sa basong ito ang datu. Sa katawan nito nakaukit ang isang sulat-Tsino na tila tinik ng isda ang

hugis. Nang ipagtanong noon ni Rabat kay Guangling na siyang nagregalo ng inumang tanso kung ano'ng basa sa nakaukit na sulat, 'Tê' ang itinugon nito. Nang tanungin naman ng datu kung anong ibig sabihin niyon, sunod-sunod na pagmomostra ang ginawa ng kausap na tumagal din halos ng kalahating oras. Tê ang tawag sa pagwawagi ng mga bagani sa digmaan. Tê ang tawag sa pag-uwi ng pinakamalaking huling baboyramo sa panahon ng pangangaso. Tê ang dahilan ng paglalayag ng mga manlalakbay buhat sa Gitnang Kaharian patungo sa mga kasuluk-sulukang bahagi ng mundo. Tê ang uban sa ulo ng matatandang tagapayo. Tê ang tawag sa kakayahan ng haring magpataw ng buwis nang hindi gumagamit ng dahas o pamimilit. Tê rin ang tawag sa tapat na pagbabayad ng utang sa isang pinagkakautangan kahit taon na ang nagdaan. Karangalan. Kadakilaan. Kabantugan. Ito na marahil ang ibig sabihin ng ukit na iyon sa kaniyang baso na hinding-hindi ipinagagamit ng datu sa kaniyang mga kainuman, kahit pa kawalan ng paggalang ang maaari nitong maging kahulugan.

Unang nagsalita ang sugo ng Mait. Ipinaalala nito sa bawat isang naroroon ang mapayapa nilang pagsasamahan sa loob ng mahabang panahon. Na matagal nang walang digmaang nagaganap sa pagitan ng kanilang mga banwa at naging susi dito ang pagkakapantay-pantay ng kadatuan sa dangal at kapangyarihan. Walang iisang naghahari-harian gaya ng naririnig nilang nagaganap sa Maguindanao.

Hindi natagalan ni Datu Rabat ang pagmumukha nitong nagsasalita. Natatandaan niyang ang datu mismo ng Mait ang madalas magmalaking ang mga banga at gusing kinakalakal sa Himamaylan ay una nang naialok sa Mait kaya napagpilian na raw ito bago pa nakarating sa kanilang daungan. Ang nakararating sa inyo'y mga tira-tira na lamang namin, ang madalas nitong ipamukha. Ang masaklap, may katotohanan ang yabang ng taga-Mait dahil kung hindi sa daungan ng Maynilad, ay sa Mait unang lumalapag ang mga mangangalakal, at kung lalong minamalas, minsan hindi na nga ito nakararating pa sa kanila. Kapag nangyayari ito, sa mga taga-Mait na lamang sila napipilitang makipagpalitan sa halip na dumirekta sa mga Tsino. At sa ganito nababawasan ang kanilang dangal, ang kanilang tê. Pero malapit na itong magbago. Titiyakin niyang mailalagay na sa mapa ng mga dayuhang mangangalakal ang kanilang Himamaylan. Ngayon pa lang, nakikita na niyang nakatayo sa kaniyang pantalan ang mga pamilihing dinarayong mga mangangalakal na Tsino, gayon din ng mga galing Maynilad, Sulu, at Burney. Sa mga pamilihing

ito lamang kasi mabibili ang uri ng mga alipin, pagkain, tela, armas, at mga kasangkapang hindi mabibili sa ibang bayan. At siya, si Datu Rabat, ang babago sa mundo ng kalakalan.

Patuloy sa kaniyang pagtatalumpati ang sugo ng Mait. Biglang tinalon ni Datu Rabat mula sa kaniyang kinauupuan ang nagsasalita. Binigyan niya ito ng isang bigwas at saka niluraan sa mukha. “Ulol!” singhal niya rito. “Walang totoong pagkakapantay-pantay sa kadatuan!” Pero nanatili lamang sa kaniyang utak ang lahat ng pandarahas na iyon. Mabuti’t nakapagpigil siya. Nakita niya ang kaniyang sarili sa kaniyang tabi, tinapik siya nito at saka sinabing hindi pa ito ang panahon mo. Pero sa kaniyang isip, kaniya pa ring ipinagpatuloy ang naunsiyaming pananakit sa sugo hanggang sa kaniya na itong pagsasaksakin at maglabas-masok ang kaniyang kampilan sa dibdib nito.

Sumunod na nagsalita ang sugo mula sa Bohol. Ang taga-Mait lang ang naglatag ng panimula, ngunit ang taga-Bohol bilang pinakamatanda sa kanilang lahat ang umungkat sa tunay nilang pakay. Hindi na nagpaligoy-ligoy ang sugo ng Bohol. Narito sila para kumbinsihin ang datu ng Himamaylan na huwag nang ituloy ang binabalak.

“Walang dapat gumalaw sa bakunawa. Bunsong anak ito ng diwata ng karagatan. Ang dagat mismo ang kakalabanin mo. Sa dagat tayong lahat nabubuhay kaya mahirap kapag ito ang nagalit sa atin.” Napansin ni Rabat na paubos na halos ang pinagsasaluhan nilang tapa at malamang na itong taga-Bohol ang pinakamaraming nakain sa kanila.

“Ano bang binabalak mong gawin sa bakunawa? Bakit mo ito gustong tugisin?” Nagtatanong ang sugo ng Bohol habang ngumangalot ng karne.

Ibinaba ni Rabat ang basong kanina pa niya hawak-hawak sa takot na mainuman ito ng tatlo. “Hindi lang ito para sa akin,” mahinahon niyang tugon. Sa simula, hindi naunawaan ng tatlo kung ano ang ‘ito’ na tinutukoy ni Rabat. Kung ang binabalak na pagdakip ba sa bakunawa o ang basong kanina pa ipinagdaramot sa kanila. “Para ito sa ating lahat na mga nabubuhay at nais pang mabuhay sa hinaharap.”

Pinilit ng taga-Bohol na lulunin ang nalalabing malaking hiwa ng tapa sa paraang hindi siya masasamid. Napatulala naman ang dalawa niyang kasama sa pagkamangha sa mukha ni Rabat na biglang nagmistulang sa isang anito na naghihintay na maihugis sa kahoy at magawan ng sariling dambana. Muntik na nilang malimutan na naghihintay sila ng paliwanag kung hindi lang muling nagsalita ang datu.

“Nakatira ang bakunawa sa dagat pero hindi ibig sabihin na parte ito ng dagat. Ang kuto kahit gaano pa katagal na nakatira sa ulo, hindi pa rin puwedeng maging parte ng ulo.” Sinikap ni Rabat na gamitin ang mga turo ni Amandiwing sa mabisang pangangatwiran.

“Pero nagmamalaskit sa kahihinatnan ng bakunawa kahit ang mga kataw,” sagot ng taga-Mait.

“Sino-sino sa inyo ang dinalaw ng mga kataw kahit sa panaginip?”

“Dinalaw ng mga ito ang Datu ng Mait.”

“Dinalaw rin ng mga ito ang Datu ng Bohol.”

“Pero dinalaw rin ba ng mga ito ang Datu ng Hantik?”

Hinintay nila ang sagot buhat sa sugo ng Hantik na kanina pa nananahimik.

“Hindi,” pagtatapat nito.

Natuwa si Rabat. Tama ang balitang naipaabot sa kaniya. “Wala din namang dumalaw sa akin,” dugtong pa niya. “Kaya bakit tila pinipili lang ng mga kataw ang kanilang dadalawin kung totoong nagmamalaskit sila sa bakunawa? O kung totoo nga ang mga panaginip?” Parang isang kuyom ng buhanging isinaboy ng datu ang huling tanong na iyon sa kaniyang mga kaharap. Nagtalo-talo ang tatlo. Nganingani nilang pagbabatukan itong taga-Hantik na ayaw palang makisama ay kung bakit hindi nagsabi nang maaga.

“Ni dilis walang pumaroon sa amin para maghatid ng kahit anong orakulo. Hindi ako puwedeng magsinungaling tungkol diyan,” mariing pagtatanggol ng taga-Hantik sa sarili.

“At kung dinalaw nga ng mga kataw na iyan ang datu ng Mait at Bohol ngunit hindi ang datu ng Himamaylan at Hantik, ibig bang sabihin na hindi pantay ang tingin ng dagat sa kadatuan?” panggagatong pa ni Rabat sa gulo ng tatlong sugo. Hindi na niya hinintay na makasagot ang sinuman sa tatlo. Sa kaniyang hudyat, pumasok sa loob ng silid ang babaylang si Amandiwing. Nakasuot ito ng itim at puting baro na yari sa kayong dala ng mga Tsino at sayang itim na yari sa abaka at nilalang bulak. May makulay na turban na may sungay ng usa sa magkabilang gilid ang ulo ng babaylan. Sa kasuotan niyang pambabae, tila bumata ng sampung taon ang matandang tagapayong nagsilbi nang ama kay Datu Rabat sa mahabang panahon. Sa kaniyang mga kamay at braso, nakatatong gaya ng sa mandirigma ang eksena ng paghahabulan ng mga buwaya at labuyong tandang. Hawak niya sa isang kamay ang isang malapad na pamaypay na may ganoon ding eksena

ng mga buwaya at labuyo. Sumalampak din siya sa sahig ngunit sa halip na makisali sa harap ng dulang, naupo siya may dalawang dipa ang layo buhat sa mga bisita. Kasunod niya, nagsipasok din ang tatlo pang kalalakhian. May hawak na kudyapi ang una, may subing ang ikalawa, at kalatong naman ang ikatlo. Naupo rin sila sa sahig na may dalawang dipa ang layo buhat naman sa babaylan. Hindi madalas na mangyaring magsama ang tatlong musikerong ito.

“Makinig kayong mabuti kung gusto n’yong malaman ang totoo tungkol sa bakunawa,” anyaya ng babaylan sa mga naroon. Unang tumugtog ang kudyapi na sinundan naman ng subing at kalatong. Nagpatuloy ang babaylan sa saliw nitong tatlo. “Nang pasimula, inihugis at sinilaban ni Makaptang Nakatira Sa Dakong Kaitas-taasan Ng Langit ang labintatlong bola ng apoy, ihoooooy! Ang mga bolang ito na tinatawag nating araw ang naghahalinhinan sa pagbibigay ng liwanag at init sa mundo. Ngunit dahil naakit ang mga bakunawa sa mga bola, nagagawa nilang lumipad sa langit upang lunukin ang mga ito at sa ganito’y nalilikha nila ang pusikit na kadiliman sa mundong ibabaw. Ang dilim na hatid nito ang nagsisilbi namang pasimula ng mga digmaan, sakit, peste at gutom, kruut-aaay! Dahil dito kaya itinuring na salot ang mga bakunawa. Salot na kasalutsalutan! Maraming mga bagani noon ang naglakbay sa paghahanap sa mga dambuhalang salot. Sinikap nilang ubusin ang lahi ng mga salot. Pero may mga nagsasabi na hindi mga ninuno nating bagani ang pumuksa sa mga bakunawa kung di ang mga Agta, ihoooooy! Nakipagdigma noon sa mga bakunawa itong mga Agta. Dahil ang mga Agta ang mga naunang tao sa mundo na nabuhay kasabay ng mga unang bakunawa, alam nila ang pinakamabisang pain para sa mga dambuhala. Sa pamamagitan ng paing ito na ilalagak nila sa tuktok ng Bundok Kanlaon, maaakit nila ang mga bakunawang sumampa sa dalampasigan at gumapang na tila ahas papunta sa itaas ng bundok. Tulad ng karaniwang isdang hindi nagtatagal ang buhay sa lupa, mauubusan ng hininga ang mga bakunawa, kruut-aaaay! kaya hindi na sila nakababalik pa sa dagat. Sa halip, sa tuktok ng Kanlaon na lamang sila mababalaho (iyon ay kung narating nila iyon nang buhay) para matuyo at maging isang malaking tipak ng bato. Ang mga Agta lang ang may alam sa sekretong pain. Hanggang ngayon, hindi nila sinasabi kung ano iyon. Hinayaan din nilang mabuhay ang pinakabatang bakunawa. Balang-araw, inaasahan nilang ito ang magiging pahirap sa buhay ng mga naninirahan sa tabing-dagat. Ito ang paraan nila para tikisin tayong mga unang dahil sa inagaw daw natin ang kanilang mga lupa. Samantala, labindalawa sa

mga bolang apoy ang natangay na ng mga naunang bakunawa. Isang bolang apoy na lang ang natitira sa langit at nais din itong lamunin ng natitirang bakunawa na gumagala ngayon sa ating karagatan, salamat sa mga Agta. Kung matatangay ng halimaw na ito ang huling araw sa langit, hindi lang ito maghahatid ng dilim sa mundong ibabaw, magdudulot din ito ng matinding lamig.” Sa bahaging ito biglang tumayo ang babaylan, naglakad ng tatlong hakbang palapit sa mga panauhin. Gamit ang matinding takot sa kaniyang mga mata, sinikap niyang dalhin ang mga panauhin sa hinaharap na kaniya na ngayong nakikita. “At kung mangyayari iyon, ay! ay! ay! mababalot ng dilim at yelo ang buong mundo na gaya ng nangyari sa panahon ng ating mga kanunununan.” At dito nanahimik ang babaylan. Huminto rin sa pagtugtog ang kudyapi, subing, at kalatong.

“Kung totoo nga iyang kuwento, bakit nasa langit pa rin hanggang ngayon ang araw?” tanong ni Datu Rabat na parang hindi pa nalalaman ang nakahandang sagot ng babaylan.

Bilang tugon, tumugtog muli ang subing. Ngunit nag-iisa na lang ito. Pabilis nang pabilis na parang iyak ng isang baboyramong nahuli sa bitag at nais kumawala. Ngunit bigla rin itong tumigil. “Dahil hindi pa sapat ang kaniyang birtud,” sagot ng babaylan na tila biglang binalikan ng buhay para lang sagutin ang tanong ng datu. “At dahil wala pa siya sa tamang gulang.” Ang kalatong naman ngayon ang tumugtog. Palakas nang palakas ang hampas na parang mga yabag ng isang papalapit na sigbin. “Ngunit kapag narating na niya ang tamang gulang, kapag naipon na niya ang sapat na birtud, at kapag naabot na niya ang tamang laki, ay, ay, ay, simbaku!” At upang dagdagan ang diin ng kaniyang sinalita sa dulo, sinamahan pa niya ito ng paghigop ng sariling laway. Nagtapos ang lahat sa huling hampas ng kalatong.

Nangangatal sa takot ang tatlong sugo matapos na marinig ang buong salaysay ng babaylan. Hindi na hinintay ng datung makapagsalita ang sinuman sa tatlo. Tinapos niya ang pulong sa ganitong pahayag: “Kung mahihingi ko ang basbas ng inyong mga pinuno, ako, si Datu Rabat ay nangangakong ipagkakaloob ang dila ng bakunawa sa datu ng Mait, ang bungsanga ng bakunawa sa datu ng Hantik, at ang langis ng bakunawa sa datu ng Bohol sa sandaling mahuli ko ang halimaw.”

Matapos ang pagpapasabing iyon, nagpapasok pa ng ibang mga putahe si Rabat. Nagpatuloy ang inuman, tugtugan, at kantahan. Kasama nang kumakain at umiinom sa dulang ang babaylang si Amandiwing na

nagsikap na maibaling sa ibang paksa ang mga pag-uusap. Pagsapit ng hapon, nagpaalam na ang tatlong sugo. Inihatid ng datu ang mga panauhin hanggang sa pantalan kung saan naghihintay ang sasakyang karakoa ng bawat sugo. Bago namaalam, nagpabaon pa si Rabat ng mga handog para sa mga datu: mga rolyo ng seda at sarong na yari sa bulak, mga bangang may lamang miki at pugad ng ibong yanwo na nakapagpapataas daw ng libido kapag isinahog sa sopas, at ilang mga aliping pinili dahil sa pagiging mahuhusay na mananayaw.

Magtatakip-silim na nang makabalik si datu Rabat sa kaniyang bahay. Nagulat siya nang makitang nakaupo sa hagdan ng kaniyang bahay si Amandiwing na nakasuot pa rin ng kasuotan ng isang babae at tila naghihintay sa kaniya roon nang buong panahon.

“May nakalimutan kasi akong sabihin kanina doon sa tatlo,” walang kaabog-abog na paliwanag ng babaylan pagsapit ng datu sa kaniyang kinauupuan. Para sa matandang tagapayong ito, hindi pa pala talaga tapos ang mga kuwentuhan at inuman. Maaari pa rin itong ituloy kahit ngayong wala na ang tatlong sugo. Naupo ang datu sa tabi niya para pakinggan ang kaniyang sasabihin. “Nakalimutan kong banggitin ang tungkol sa buwan. Nilalamon nga rin pala ng mga bakunawa ang buwan. Nilalamon nila kapuwa ang araw at buwan. Naintindihan mo ba ang ibig nitong sabihin? Panahon ang tunay na nilalamon ng bakunawa. Binabakunawa din kahit ang panahon natin.” Naulit ang paghigop ng sariling laway pagdating sa dulo ng kaniyang pahayag ngunit hindi na para sa diin, sapagkat ang mga huling tinuran ay tila sinasabi na lang ng babaylan para sa kaniyang sarili.

“Anong mawawala kung gayon nga?” tanong ni Datu Rabat na hindi na makita ang kaibhan ng palabas sa katotohanan.

“Mawawala sa atin ang panahon ng paglitaw ng mga bituing Ulalen, ng mga Kambing, ng buntalang Moroporo. Hindi na magtatawag sa umaga ang ibong kahaw para magpaalala sa nalalapit na panahon ng pagtatanim. Mawawalan ang mga punong katparasan, kattaloto, katlawaan, at katkisiw ng kani-kanilang mga panahon ng pamumulaklak. Mawawala ang paghahalinhinan sa pagdating ng mga hanging amihan at habagat. Mawawala ang panahon kung kailan tayo naghahanda ng mga binhing ihahasik sa lupa. Mawawala sa atin ang panahon ng dagankahuy kung kailan tayo nagkakaingin. Mawawala ang daganenan bulan kung kailan natin ikinakamada ang mga kahoy sa bukid. Mawawala ang elkilin kung kailan natin sinusunog ang mga kahoy sa bukid. Mawawala ang inabuyan kung

kailan dumarating ang banayad na hangin galing timog. Mawawala ang panahon ng paglitaw sa langit ng mga buntalang hudyat natin sa pagdating ng tag-ulan, ng Losong, Balatik, Lubi, Butete at Alimango. Mawawala ang panahon ng tag-ulan. Mawawala rin ang panahon ng paghahasik ng mga binhi. Higit sa lahat, mawawala ang panahon ng aniha, gayon din ang katapusan ng aniha. Mawawala ang siklong ating sinusunod. Mawawala ang kaayusan. Mapapalitan ito lahat ng paglimot.”

Sandaling katahimikan ang namagitan sa dalawa. Nakatingin na sa malayo ang babaylan na parang may tinatahak nang ibang mundo sa kaniyang isip, isang mundong hindi na marahil sinusukat ng panahon. Tumayo si Datu Rabat nang maintindihan niyang tapos nang magsalita ang kausap. Pumasok siya sa bahay. May kinuha sandali at saka muling lumabas at pumanaog. Naroon pa rin sa silong ang babaylan na tila may hinihintay. Binubugaw nito ang mga niknik na lumiligid-ligid sa kaniyang mukha. Nilapitan siya muli ng datu. Dalawang kamay na iniabot rito ang ulo ng usa na galing sa piging. Inilaan ito ng datu para lang talaga sa babaylan. Tinanggap naman ito ng babaylan, humakbang papalayo at saka inihagis ang ulo pabalik sa datu. Sinalo ito ni Rabat. Nahulaan niya agad ang nais mangyari ng babaylan. Inihagis niya pabalik sa babaylan ang ulo. Sinalo naman ito ng kaharap. Nagpatuloy sila sa paghagis at pagsalo. Dahil naalala ng babaylan ang huling ulong dinala sa kaniya ng datu. Ulo iyon ng isang kaaway. Na pinagpasahan din nilang parang bola bago inialay sa mga anito.